

رباعیات خیام و رباعیات خیامانه در سفینه یحیی توفیق

جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه
گنج بخش و سفینه ۵۳۴
کتابخانه مجلس

چکیده: در کتابخانه مجلس، سفینه‌ای متعلق به سده دهم هجری وجود دارد که پس از جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش (به احتمال بسیار متعلق به اواخر قرن هشتم هجری)، دومین بیاضی است که به سفینه یحیی توفیق (مورخ ۷۵۴ ق.)، گردآورده سعدالدین الهی / الهی شباهت بسیار دارد. نگارندگان از رهگذر تصحیح این سفینه دریافتند که هرچند میرافضلی در کتاب رباعیات خیام در منابع کهن از جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش بهره برده، اما از میان رباعیات منسوب به خیام که در آن جنگ آمده، شش رباعی در کتاب ایشان نیامده است. همچنین در سفینه یحیی توفیق هم دو رباعی از خیام یا منسوب به او و یک رباعی خیام یا خیامانه، به خطی متفاوت از متن، اما بدون اشاره به نام او آمده، که برای نخستین بار در این نوشتار شناسانده می‌شوند؛ افزون بر اینها، گرچه سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس در سده دهم هجری فراهم آمده، اما به دلیل آنکه این سفینه هم تدوین سومی از دو جنگ کهن پیشین و با حفظ ساختار اصلی آنهاست، باید اعتبار ده رباعی باز یافته از این بیاض را نیز از گونه ابیات دو سفینه پیشین دانست و بایسته است به رباعیات خیام و یا خیامانه در این جنگ توجه جدی شود. نوشتار حاضر می‌کوشد رباعیات باز یافته این سه سفینه را به عنوان تکمله‌ای بر کتاب رباعیات خیام در منابع کهن ارائه دهد و با استفاده از منابع، صحت انتساب آنها را به خیام بررسی کند.

۱۶۷-۱۸۵

کلیدواژه‌ها: سفینه، سعدالدین الهی / الهی، رباعی، خیام، رباعیات خیامانه

The Quatrains of Khayyam and the Quatrains
Attributed to Khayyam in Yahyā Tawfiq's Saf-
inah, The Jung number 14456 of Ganjbakhsh
Library and Safinah number 534 of Majlis
Libraray

Mohammad Sadegh Khatami / Salman Saket

Abstract: In the library of the Majlis, there is a Safinah belonging to the tenth century AH, which after the Jung 14456 of Ganjbakhsh Library (probably belonging to the late eighth century AH), is the second collection much similar with the Safinah of Yahyā Tawfiq (dated 754 AH). Through the editing of this Safinah, the authors found out that although Mir Afzali in the book "Khayyam's quatrains in ancient sources" used the Jung number 14456 of Ganjbakhsh library, but among the quatrains attributed to Khayyam in that Jung, six quatrains are still not found in his book. Also in Yahyā Tawfiq's Safinah, two quatrains of Khayyam or the ones attributed to him, with a different handwriting, but without mentioning his name, are available and are introduced for the first time in this article; In addition, although the Safinah number 534th Library of the Majlis was provided in the tenth century AH, but because this Safinah is also the third compilation of the two ancient Jungs and while preserving their original structure, the validity of the ten quatrains recovered from this Bayaz should also be considered as the same verses mentioned in the previous two Safinah and should pay serious attention to Khayyam or similar to Khayyam's quatrains in this Jung. Therefore, the present article tries to offer the recovered quatrains of these three Safinah as a supplement to the book of Khayyam's quatrains in ancient sources and to check the accuracy of their attribution to Khayyam by using the sources.

Keywords: Safinah, Sa'd al-Din Elahi / Alehi, Quartet, Khayyam, Khayyamaneh

رباعيات الخيام والرباعيات الخيامية في سفينة يحيى توفيق
والمجموعة ١٤٤٥٦ في مكتبة گنج بخش، والسفينة ٥٣٤ في مكتبة
مجلس الشورى
محمد صادق خاتمي / سلمان ساکت

الخلاصة: توجد في مكتبة مجلس الشورى مجموعة (سفينة) تعود إلى القرن العاشر الهجري، وهي تعدّ (البياض) الثاني الذي يشبه كثيراً سفينة يحيى توفيق التي يعود تاريخها إلى سنة ٧٥٤ هـ، والتي قام بتجميعها سعد الدين إلهي / إلهي، حيث سبقتها مجموعة (جُنك) التي تحمل الرقم ١٤٤٥٦ في مكتبة گنج بخش، والتي يُحتمل قويتاً أن يعود تاريخها إلى أواخر القرن الثامن الهجري.

وقد توصل كاتبنا المقال من خلال تصحيحهم لهذه السفينة إلى أنّ ميرأفضلي وإن كان قد استفاد في تأليفه لكتابه رباعيات الخيام في المصادر القديمة من المجموعة رقم ١٤٤٥٦ لمكتبة گنج بخش، إلا أن هناك ستة رباعيات لم ترد في كتابه رغم وجودها ضمن الرباعيات المنسوبة إلى الخيام في هذه المجموعة. كما أن هناك في سفينة يحيى توفيق أيضاً رباعيان للخيام أو منسوبان له مع أحد الرباعيات الخيامية مكتوبة بخط يختلف عن خط المتن دون الإشارة إلى اسمه، وقد تمّ اكتشافها لأول مرة في هذا المقال.

أضف إلى ذلك أنّه رغم أن السفينة رقم ٥٣٤ في مكتبة مجلس الشورى قد تمّ تجميعها في القرن العاشر الهجري، إلا أنه انطلاقاً من حقيقة أنّ هذه السفينة تمثل التدوين الثالث للمجموعتين القديمتين السابقتين والذي روعي فيه الهيكل الأصلي لهما، فيجب اعتبار الرباعيات العشرة المستخرجة من هذا البياض أيضاً من نفس نوع أبيات السفينتين السابقتين، مما يستدعي الالتفات إلى رباعيات الخيام أو الخيامية في هذه المجموعة.

وانطلاقاً من هذا فالملق الحالي يسعى إلى إلحاق الرباعيات المستخرجة من هذه السفن الثلاث باعتبارها تكملة لكتاب رباعيات الخيام في المصادر القديمة، مع التحقيق في صحّة انتسابها إلى الخيام من خلال الاستعانة بالمصادر.

المفردات الأساسية: السفينة، سعد الدين إلهي / إلهي، الرباعي، الخيام، الرباعيات الخيامية.

۱. مقدمه

غیاث‌الدین ابوالفتح عمر بن ابراهیم خیامی نیشابوری (برای آگاهی درباره او بنگرید به: آذر بیگدلی، ۱۳۳۷-۱۳۳۸: بخش دوم، ص ۶۷۴-۶۸۵؛ اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ج ۲، ص ۱۲۸۶-۱۲۹۲؛ رازی، ۱۳۷۸: ج ۲، ص ۷۷۷-۷۷۹؛ نظامی، ۱۳۸۸: ص ۱۹۶-۲۰۰ و ص ۵۲۶-۵۹۸ و هدایت، ۱۳۳۹: ج ۱ (بخش اول)، ص ۷۳۱-۷۳۲) حکیم، ریاضیدان، منجم و سخنور مشهور ایرانی است که در سال ۴۳۲ هجری به دنیا آمد و احتمالاً در سال ۵۱۷ ق درگذشت. نام خیام همواره با رباعی گره خورده است و شناسایی رباعیات خیام در منابع کهنی که پس از مرگ او نوشته شده‌اند، سبب شده است که در یکصد سال اخیر تحقیقات فراوانی انجام شود و محققان برای یافتن منابع معتبر که به شناسایی رباعیات اصیل خیام انجامد فراوان بکوشند.

یکی از این منابع کهن که باید در حوزه خیام پژوهی به آنها توجه کرد، جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس (برای آگاهی بیشتر درباره این سفینه رک به: میرافضلی، ۱۳۹۱: ص ۲۵؛ خاتمی، ۱۳۹۲: ص ۱۴-۲۹؛ افشین وفایی، ۱۳۹۳: ص ۱۰۶ و خاتمی و ساکت، ۱۳۹۷: ص ۷۸-۸۰) است که به سفینه یحیی توفیق (مورخ ۷۵۴ ق) و جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش (مورخ اواخر قرن هشتم هجری) که سعدالدین الهی / آلهی (برای آگاهی بیشتر درباره این سخنور رک به: خاتمی و ساکت، ۱۳۹۷: ص ۷۸-۷۹) از سخن‌شناسان سده هفتم و هشتم هجری آن را گرد آورده است شباهت بسیار دارد.

چنان‌که می‌دانیم، جنگ‌ها و سفینه‌های منظوم به دست ادیبی فاضل برای خود یا مهدی الیهی خاص از منابع منظوم به‌گزین می‌شد و به همین سبب از جنگ‌ها و سفینه‌ها تنها یک نسخه موجود است، اما گاه تدوینگر یک بیاض یا مالک بعدی آن با رعایت ساختار آن سفینه، بیاضی با هیئت دیگر برای خود فراهم می‌کرد. پیداست این تدوین تازه از جنگ، اشعاری از آن سفینه پیشین را دربر نمی‌داشت و در عوض، اشعاری تازه از سوی تدوینگر به آن افزوده می‌شد. شاهد این مدعا برای گونه نخست، سفینه شمس حاجی (تألیف: ۷۴۱ ق) است که تحریری دیگر از آن به دست شمس حاجی در سال ۷۵۱ هجری فراهم آمده که به جز فیلم و عکس از چند برگ آن، با تأسف در دوران اخیر از دست رفته است (رک به: عظیمی، ۱۳۹۰: ۴۷-۵۰ و نیز افشار، ۱۳۵۴: ۵۸-۷۰) همچنین برای گونه دوم می‌توان به جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش و سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس اشاره کرد که در واقع دو تدوین تازه از سفینه یحیی توفیق هستند که با حفظ ساختار سفینه اخیر تدوین یافته‌اند (برای آگاهی بیشتر درباره این سه سفینه رک به: خاتمی و ساکت، ۱۳۹۷: ۷۸-۸۰)

۲. پیشینه پژوهش

فارغ از تمامی پژوهش‌های انجام‌شده درباره خیام، تنها اثری که با موضوع این نوشتار ارتباطی تنگاتنگ دارد، کتاب محققانه سیدعلی میرافضلی با نام رباعیات خیام در منابع کهن است که در سال ۱۳۸۲

منتشر شد. به گفته میرافضلی دامنه پژوهش او از آخرین سال های زندگانی خیام تا سه قرن پس از او بوده است، یعنی از ربع اول سده ششم تا ربع نخست قرن نهم هجری. (همان، ۴) میرافضلی منابع رباعیات خیام را در دو گروه جای داده است: نخست بیست و هشت منبع که در آنها به صراحت یک رباعی به نام خیام آمده است. در این مآخذ صد و پنجاه و یک رباعی به نام خیام آمده که با حذف مکررات، تعداد آنها به صد و بیست رباعی می رسد. بخش دوم در ذکر منابعی است که در آنها رباعیات منسوب به خیام بدون ذکر نام گوینده آمده است. (همان) در این بخش نیز شصت و دو رباعی منسوب به خیام البته بدون اشاره به نام گوینده از بیست و نه مآخذ دیگر استخراج شده که مجموع رباعیات بی عنوان با حذف رباعی های تکراری به چهل و چهار رباعی می رسد. (همان، ۱۲۸) میرافضلی چندی پیش هم پنج رباعی خیامانه را از جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش در کانال تلگرام خود با نام «چهار خطی» معرفی کرد. (رک به: میرافضلی، ۱۳۹۷)

این نوشتار را نیز می توان تکمله ای بر کتاب میرافضلی دانست؛ زیرا چنان که گفته شد، سفینه یحیی توفیق برای نخستین بار به عنوان یکی از منابعی شناسانده شده که سه رباعی از خیام یا منسوب به او در آن آمده است. دیگر آنکه رباعیاتی از جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش آورده شده که میرافضلی آنها را در رباعیات خیام در منابع کهن و کانال تلگرامی خود ذکر نکرده و در پایان، ده رباعی سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس هم برای نخستین بار در این مقاله شناسانده می شوند.

۳. سنجش رباعیات خیام و رباعیات خیامانه در سه سفینه

در سه جدول زیر ابتدا نتایج سنجش رباعیات خیام یا رباعیات منسوب به او در این سه جنگ به ترتیب زمان تدوین آنها و به صورت مجزا ارائه شده است:

۱-۳. سفینه یحیی توفیق (مورخ ۷۵۴ق)

در این سفینه سه رباعی منسوب به خیام / رباعی خیامانه وجود دارد که از میان آنها یک رباعی در دو جنگ دیگر نیامده و یک رباعی در جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش و دو رباعی نیز در سفینه یحیی توفیق آمده است.

سفینه یحیی توفیق

۳	مجموع رباعیات (بدون کسر تکرار در دو سفینه دیگر)
۱	رباعیات اختصاصی (با کسر تکرار در دو جنگ دیگر)
۱	رباعیات مشترک با جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش
۲	رباعیات مشترک با سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس

۲-۳. جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش (مورخ اواخر سده هشتم هجری)

در این جُنگ هجده رباعی منسوب به خیام / رباعی خیامانه وجود دارد که از میان آنها چهارده رباعی در دو جُنگ دیگر نیامده است. همچنین یک رباعی با رباعیات سفینه یحیی توفیق و چهار رباعی با رباعیات سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس مشابه است. چنان که گفته شد، پیش تر میرافضلی دوازده رباعی از این جُنگ را شناسانده و شش رباعی هم در این نوشتار معرفی خواهد شد.

جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش

۱۸	مجموع رباعیات (بدون کسر تکرار در دو سفینه دیگر)
۱۴	رباعیات اختصاصی (با کسر تکرار در دو جُنگ دیگر)
۱	رباعیات مشترک با سفینه یحیی توفیق
۴	رباعیات مشترک با جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس
۱۲	رباعیات پیش تر شناخته شده به وسیله میرافضلی
۶	رباعیات شناخته شده توسط نگارندگان

۳-۳. سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس (مورخ سده دهم هجری)

در این جُنگ ده رباعی منسوب به خیام / رباعی خیامانه وجود دارد که از میان آنها پنج رباعی در دو سفینه دیگر نیامده است. دو رباعی از این بیاض در سفینه یحیی توفیق هم آمده و چهار رباعی نیز در این سفینه با جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش مشترک است. ده رباعی خیام / خیامانه در این سفینه که برای نخستین بار توسط نگارندگان شناسانده می شوند، با کسر تکرار در دو بیاض پیشین، به پنج رباعی خواهد رسید که در بخش مربوط به این سفینه بررسی شده اند.

سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس

۱۰	مجموع رباعیات (بدون کسر تکرار در دو سفینه پیشین)
۵	رباعیات اختصاصی (با کسر تکرار در دو جُنگ پیشین)
۲	رباعیات مشترک با سفینه یحیی توفیق
۴	رباعیات مشترک با جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش

۴. رباعیات خیام و خیامانه در سه سفینه

۴-۱. سفینه یحیی توفیق

چنان که گفته شد، برای نخستین بار در این نوشتار سه رباعی از خیام یا خیامانه در سفینه یحیی توفیق به عنوان یکی از منابع کهن خیام پژوهی شناسانده می شود. در برگ ۴۰ پ این سفینه، رباعی خیامانه زیر آمده که در بیشتر منابع به خیام هم نسبت یافته است:

مولانا سعدالدین بها

می را تو همیشه با خردمندان خور یا با صنم تازه رخ خندان خور

بسیار مخور فاش مخور ورد مساز اندک خور و گه گه خور و [هم] پنهان خور^۱

این رباعی که در برگ ۲۰۸ پ جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش نیز با اختلاف «اندک خور و گه گاه خور و پنهان خور» به نام سعد بها (برای آگاهی درباره سعد بها بنگرید به: خیام پور، ۱۳۶۸: ج ۱، ص ۴۵۲ و صفا، ۱۳۶۹: ج ۳ (بخش دوم)، ص ۱۱۲۶) از گویندگان سده هشتم هجری است، در برگ ۱۲۰ از جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس هم با اختلافات «بسیار مخور فاش مکن ورد مساز» و «اندک خور و گه گاه خور و پنهان خور» به نام سعد بن بها آمده است. این رباعی اگرچه در طریخانه (رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۱۲۵)، ریاض الشعراء (واله داغستانی، ۱۳۹۱: ج ۱، ص ۴۹۶)، عرفات العاشقین (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ج ۲، ص ۱۲۹۱)، مجمع الثنائس (آرزو، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۴۰۱)، آتشکده (آذربئیگدلی، ۱۳۳۷-۱۳۳۸: بخش دوم، ص ۶۸)، رباعیات حکیم عمر خیام (شیرازی، ۱۳۱۳: ق: ص ۶۵)، رباعیات عمر خیام (برتلس، ۱۳۶۲: ص ۲۳)، رباعیات حکیم خیام نیشابوری (فروغی و غنی، ۱۳۷۲: ص ۹۸) و رباعی نامه (بهشتی شیرازی، ۱۳۷۲: ص ۴۹۱) به نام خیام آمده، به باور میرافضلی در شمار رباعیاتی است که در سده های بعد به کاروان رباعیات خیام افزوده شده است. (رک به: ۱۳۹۷؛ نیز همو، ۱۳۹۳: ص ۲۰۶-۲۰۷) همچنان که رباعی فوق در عرفات العاشقین (پایان تألیف: ۱۰۲۴ق) ذیل نام سعد بها به او هم نسبت یافته است. (رک به: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ج ۳، ص ۱۷۲۴)

در هامش برگ ۶۳ سفینه یحیی توفیق نیز این رباعی خیامانه با خطی متفاوت از متن نوشته شده است:

رباعی

در گردش این سپهر ناپیدا غور^۲ جامی است که جمله را چشانند به دور

چون نوبت [دور]^۳ تورا رسد آه مکن می نوش به خوش دلی که دور است نه جور

این رباعی سرگردان که با اختلافاتی در شمار رباعیات خیام است، (رک به: رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۷۲؛ شیرازی، ۱۳۱۳: ق: ص ۶۳-۶۴؛ فروغی و غنی، ۱۳۷۲: ص ۹۷ و هدایت، ۱۳۳۴: ص

۱. طریخانه (حاشیه)، ۷۲: «کم خور و گه گاه خور و هم پنهان خور؛ ریاض الشعراء»، ج ۱، ص ۴۹۶: اندک خور و گه گاه خور و پنهان می خور

۲. سفینه یحیی توفیق: ناپیدا غور (!)؛ متن مطابق رباعیات خیام، ۷۲ و طریخانه، ۷۲.

۳. از رباعیات باباافضل کاشانی... (ص ۱۴۰) افزوده شد.

۱۰۷) در سفینه کهن رباعیات (تألیف: سده هفتم قمری) به نام اوحدالدین کرمانی (۵۶۱-۶۳۵ق) (ر.ک به: ۱۳۹۵: ص ۱۱۰) و در حبیب الشیر غیاث الدین خواندمیر (۸۸۰-۹۴۱ یا ۹۴۲ق) نیز با عنوان «رباعی» آمده است. (ر.ک به: خواندمیر، ۱۳۳۳: ج ۳، ص ۸۷) و نفیسی (۱۳۶۳: ص ۱۴۰) نیز آن را با اختلاف «کشانند» به جای «چشانند» در مصرع دوم، به نام بابا افضل کاشانی (پیش از ۵۵۰-۶۱۰ق) آورده است.

لواحد

افسوس که نامه جوانی طی شد و آن فصل بهار شادمانی دی شد
و آن مرغ طرب که آشیانش دل بود خود هیچ ندانم که کی آمد کی شد

این رباعی مشهور خیام که در برگ ۱۴۳ پ سفینه یحیی توفیق آمده، با عنوان «رباعیه» و با اختلاف «و آن مرغ طرب که نام او [بود] شباب» در برگ ۲۵۲ ر جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس هم مندرج است. این رباعی در تاریخ رویان (پایان تألیف: ۷۶۴ق) بدون نام گوینده (ر.ک به: آملی، ۱۳۴۸: ص ۱۶) و در انیس الوحده (تألیف: در حدود سال ۸۰۰ق) با عنوان «فیه» (ملطوی، ۱۳۹۰: ۳۷۱: ر) آمده، اما در طربخانه (رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۴۳)، رباعی نامه (بهشتی شیرازی، ۱۳۷۲: ص ۱)، ترانه‌های خیام (روشن، ۱۳۷۶: ص ۶۸)، رباعیات حکیم عمر خیام (شیرازی، ۱۳۱۳ق: ص ۵۴)، رباعیات حکیم خیام نیشابوری (فروغی و غنی، ۱۳۷۲: ص ۸۶)، ترانه‌های خیام (هدایت، ۱۳۳۴: ص ۷۹) و رباعیات عمر خیام (برتلس، ۱۳۶۲: ص ۱۴) به خیام نسبت یافته و میرافضلی (۱۳۸۲: ص ۲۴۳) از انتساب آن در یک منبع متأخر به بابا افضل کاشانی نیز یاد کرده است. گفتنی است به باور نگارندگان، این رباعی که در جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس هم آمده، به احتمال بسیار از خیام است. (برای آگاهی بیشتر درباره این رباعی بنگرید به: میرافضلی، ۱۳۸۲: ص ۱۹۷)

۲-۴. جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش

میرافضلی پیشتر چهار رباعی به نام خیام را که به مطلع‌های «امروز چو کاسه سرت هست به جا...»، «غم چند خورم که سیم دارم یا نه...»، «معشوقه خوبروی بود ای ساقی...» و «آن به که به طبع باده خام کشیم...» در این جُنگ آمده، شناسانده است. همچنین یک رباعی با مطلع «ای در قدح انصاف که جانی است لطیف...» که در برگ ۲۱۰ پ این سفینه ذیل سرنویس «لواحد» و رباعی دیگری با مطلع «این قافله عمر عجب می‌گذرد...» که در برگ ۲۱۱ پ این بیاض در شمار اشعار «جمال الدین النقاش (حروف سوم و چهارم کلمه اخیر بی نقطه)» آمده و هر دو از رباعیات منسوب به خیام است، پیشتر به وسیله میرافضلی (۱۳۸۲: ص ۱۱۷-۱۱۸) معرفی شده‌اند.

میرافضلی همچنین در کانال تلگرام خود با نام «چهار خطی»، پنج رباعی خیامانه دیگر را از چهار

سخنور سده‌های ششم تا هشتم هجری با مطلع «ای دل، حذر از مستی و مخموری کن...» از رفیع‌الدین ابهری، «می راتو همیشه با خردمندان خور...» از سعد بها که در برگ ۲۰۸ پ این جُنگ آمده‌اند و «در فصل بهار بی خبر خواهم بود...» و نیز «برخیزم و قصد باده ناب کنم...» را از قطب‌الدین نسفی (نیز رک به: میرافضلی، ۱۳۸۲: ص ۲۴۰-۲۴۱) و «صبح است، دمی برمی گلرنگ ز نیم...» را از جمال‌الدین ابهری سخنور سده ششم هجری شناسانده (رک به: جنگ گنج بخش، مورخ سده هشتم هجری: ۲۰۹ پ - ۲۱۰ ر) که در سده‌های بعد به کاروان رباعیات خیام پیوسته‌اند. (رک به: میرافضلی، ۱۳۹۷)

۱-۲-۴. رباعیات بازیافته از جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش

در اینجا شش رباعی خیامانه در این جُنگ که پیشتر معرفی نشده‌اند، ارائه شده است:

و منه

از هر چه خورد مرد شراب اولی‌تر / با سبز خطان باده ناب اولی‌تر

عالم همه سر به سر رباطی است خراب / در جای خراب هم خراب اولی‌تر

این رباعی که در برگ ۲۱۰ پ جُنگ گنج بخش ذیل سرنویس «لواحد» آمده، در شمار رباعیات منسوب به خیام است (رک به: رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۱۱۰ و برتلس، ۱۳۶۲: ص ۵۹) و اگرچه در این جُنگ بر رباعی با مطلع «ای در قده انصاف که جانی است لطیف...» مقدم است، میرافضلی (۱۳۸۲: ص ۱۱۸) آن را در کتاب خود نیآورده است. همچنین این رباعی با اختلافاتی در گنجینه حکیم نظامی گنجه‌ای (۵۲۰ یا یکی دو سالی دیرتر. پس از ۶۰۲ ق) و در بخش اشعاری که به یقین از نظامی نیست، آمده (رک به: نظامی، ۱۳۸۵: ص ۳۷۰) و مؤلف رباعی نامه هم آن را به نام نظامی آورده است. (رک به: بهشتی شیرازی، ۱۳۷۲: ص ۱۷۱) گفتنی است در سفینه کهن رباعیات یک رباعی به صورت: «مخمور غمت شدم شراب اولی‌تر/ با درد غمت دل کباب اولی‌تر/ معلوم چومی نگردد احوال جهان / در کنج خرابه‌ای خراب اولی‌تر» به شاعری با نام «شهاب» نسبت یافته که به رباعی فوق بسیار نزدیک است. (رک به: ۱۳۹۵: ص ۱۲۷ و ۶۰).

لواحد من الشعراء

زان راح که روح ناب می خوانندش / معمار دل خراب می خوانندش

رطلی دو سه سنگی به من آرند سبک / خیراب چرا شراب می خوانندش

این رباعی که در برگ ۲۱۱ ر آمده، در برگ ۱۲۱ ر جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس هم با سرنویس «لواحد» و

با اختلاف «رطلی دوسه سنگین به من آرید سبک» آمده است. حال آنکه در مونس الاحرار به سلطان الافاضل قاضی نظام الدین (جاجرمی، ۱۳۵۰: ج ۲، ص ۱۱۷۴) و در طربخانه (رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۱۱۱) به خیام نسبت یافته است. گفتنی است به باور مصحح طربخانه این رباعی «ابداً از خیام نیست»؛ (همان) چنان که میرافضلی (۱۳۹۷) نیز در کانال تلگرام خود این رباعی را از قاضی نظام الدین اصفهانی سخنور سده هفتم هجری دانسته است.

[و منه]

گه وقت خوش به بت پرستی گذرد گه در غم نیستی و هستی گذرد
می نوش که این عمر که غم در پی اوست آن به که به خواب یا به مستی گذرد

این رباعی که در برگ ۲۱۱ ر این جُنگ و ذیل سرنویس «لواحد من الشعراء» آمده، در طربخانه (رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۵۵)، عرفات العاشقین (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ج ۲، ص ۱۲۸۹) و رباعیات حکیم خیام نیشابوری (فروغی و غنی، ۱۳۷۲: ص ۹۱) به خیام نسبت یافته و مصحح طربخانه در حاشیه از انتساب آن به مجد همگر (۶۰۷-۶۸۶ ق) نیز یاد کرده، همچنان که در رباعی نامه (بهستی شیرازی، ۱۳۷۲: ص ۱۸۳) به نام مجد الدین همگر آمده و میرافضلی (۸۷-۱۳۸۶: ص ۳۳۴) نیز آن را از مجد همگر دانسته، چنان که در دیوان او نیز آمده است. (رک به: همگر، ۱۳۷۵: ص ۷۳۲)

لبه‌اء الدین القزوینی

آن جسم پیاله بین به جان آبستن همچون سمنی به ارغوان آبستن
نی نی غلطم پیاله از غایت لطف آبی است به آتش روان آبستن

این رباعی که در برگ ۲۱۱ پ جُنگ گنج بخش آمده، در مونس الاحرار (تألیف: ۷۴۱ ق) با عنوان «لغیره» (جاجرمی، ۱۳۵۰: ج ۲، ص ۱۱۷۵) و در طربخانه (رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۹۲) به نام خیام آمده است. گفتنی است این رباعی در عرفات العاشقین یک بار به بهاء الدین قزوینی (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ج ۲، ص ۷۳۸) و بار دیگر به حکیم ابونظر عبدالعزیز بن منصور العسجدی المروزی (همان، ج ۵، ص ۲۶۲۵) نسبت یافته و صاحب هفت اقلیم (رازی، ۱۳۷۸: ج ۲، ص ۱۳۲۰-۱۳۲۱) هم ذیل قزوین این رباعی را به نام بهاء الدین آورده، همچنان که در برگ ۱۴۷ ر جُنگ اسکندر میرزا (تألیف: ۸۱۳-۸۱۴ ق) هم به بهاء الدین قزوینی نسبت یافته است.

[و منه]

لعل است می سوری و ساغر کان است جسم است پیاله و شرابش جان است

و آن جام بلورین که ز می خندان است اشکی است که خون دل در او پنهان است

این رباعی نیز که در برگ ۲۱۱ پ این جُنگ در شمار اشعار جمال الدین النقاش (حروف سوم و چهارم کلمهٔ اخیر بی نقطه) آمده، در طریخانه (رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۶۲) و رباعی نامه (بهشتی شیرازی، ۱۳۷۲: ص ۴۹۳) به خیام نسبت یافته است. رباعی حاضر در برگ ۴۴ پ جُنگ اشعار ۵۳-دادبیات (مورخ سده ۱۱ و ۱۲ ق) هم به نام جمال الدین نقاش آمده است. گفتنی است نام این سخنور در برگ ۱۴۷ ر جُنگ اسکندرمیرزا به صورت «جمال الدین نقاس (کذا)» آمده، اگرچه در کتاب سفینه و بیاض و جُنگ نام او به نقل از جُنگ اسکندرمیرزا به صورت «جمال الدین نقاش» ضبط شده است. (رک به: افشار، ۱۳۹۰: ص ۴۴)

لواحد من الافاضل

با آنکه شراب پردهٔ ما بدرید تاجان داریم از او نخواهیم برید

اندر عجبم ز می فروشان کایشان زین به که فروشند چه خواهند خرید

این رباعی که در برگ ۲۱۳ پ جُنگ گنج بخش آمده، با دو اختلاف «تاجان دارم از او نخواهم ببرید» و «آید عجبم ز می فروشان کایشان» در برگ ۱۲۱ ر جُنگ ۵۳۴ کتابخانهٔ مجلس به نام ابن سینا (۳۷۰-۴۲۸ ق) است، حال آنکه در طریخانه (رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۸۰)، مجمع النفائس (آرزو، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۴۰۲)، آتشکده (آذر بیگدلی، ۱۳۳۷-۱۳۳۸: بخش دوم، ص ۶۷۹)، رباعیات حکیم عمر خیام (شیرازی، ۱۳۱۳ ق: ص ۵۷)، دربارهٔ رباعیات عمر خیام (دانشفر، ۱۳۵۴: ص ۲۱۲) و نیز رباعیات خیام (فروغی و غنی، ۱۳۷۲: ص ۸۹) به نام خیام است و برای نمونه در کتاب ترانه‌های خیام بدین گونه آمده است:

تا زهره و مه در آسمان گشته پدید بهتر ز می ناب کسی هیچ ندید

من در عجبم ز می فروشان کایشان زین به که فروشند چه خواهند خرید؟

(هدایت، ۱۳۳۴: ص ۱۰۳)

نفیسی (۱۳۶۳: ص ۱۲۷) نیز این رباعی را به نام بابا فضل آورده و در حاشیه از انتساب آن به خیام هم یاد کرده است. گفتنی است به باور نگارندگان، این رباعی که در جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس نیز آمده، به احتمال بسیار از خیام است.

در پایان این بخش، اشاره به این نکته نیز بایسته است که میرافضلی در بخش یادداشت‌ها و توضیحات کتاب رباعیات خیام در منابع کهن، به رباعی زیر در برگ ۲۱۲ ر جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش اشاره کرده است:

لجمال الدین بلخی

می خور که فلک بهر هلاک من و تو قصدی دارد به جان پاک من و تو
بر سبزه نشین دمی که بسیار نماند تا سبزه برون دمد ز خاک من و تو

این رباعی سرگردان که در برگ ۱۲۱ ر سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس نیز با اختلاف «می خور که جهان بهر هلاک من و تو» و «کاین سبزه دمد برون ز خاک من و تو» به جمال الدین بلخی منسوب است، در شمار رباعیات خیام هم آمده است. (رک به: جاجرمی، ۱۳۵۰: ج ۲، ص ۱۱۴۶؛ رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۵۳؛ برتلس، ۱۳۶۲: ص ۴۴؛ روشن، ۱۳۷۶: ص ۱۱۰؛ فروغی و غنی، ۱۳۷۲: ص ۱۰۹ و هدایت، ۱۳۳۴: ص ۸۸)، حال آنکه به عطار (۵۵۳؟ - ۶۲۷ق) نیز نسبت یافته است. (رک به: عطار، ۱۳۸۶: ص ۲۹۸ و بهشتی شیرازی، ۱۳۷۲: ص ۱۱۰) به باور میرافضلی (۱۳۷۴: ص ۱۶) «این رباعی گذشته از آنکه سه قافیه‌ای است ... چون در مختارنامه عطار... دیده می‌شود، نسبت دادن آن به خیام بر هیچ پایه‌ای استوار نیست». (برای آگاهی بیشتر درباره این رباعی بنگرید به: میرافضلی، ۱۳۸۲: صص ۸۷، ۱۸۸ و ۲۲۴ و همان، ۱۳۹۷: ص ۲۹۲)

۳-۴. سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس

در این سفینه ده رباعی از خیام یا منسوب به او، اما بدون اشاره به نام خیام که با کسر رباعیات تکراری در دو سفینه پیشین به پنج رباعی می‌رسد، وجود دارد. در ادامه، این پنج رباعی معرفی می‌شود. گفتنی است نگارندگان در بخش بررسی رباعیات سفینه یحیی توفیق و جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش به پنج رباعی مشترک در سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس با آن دو بیاض اشاره کرده‌اند.

وله

دل‌ها همه آب گشت و شد درد افزون تا چیست حقیقت از پس پرده برون

ای با علمت خرد ز [دو] گگردون دون از تو [دو] جهان پُرْا^۶ و تواز هر دو برون^۷

این رباعی سرگردان که در برگ ۳ پ جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس در شمار اشعار خاقانی (۵۲۰ - ۵۹۵ ق) آمده، در سفینه کهن رباعیات (۱۳۹۵: ص ۸۵) به ملک الحکما عمر خیام نسبت یافته که بیت نخست آن به صورت: «دل‌ها همه آب گشت و جان‌ها همه خون / تا چیست حقیقت از پس پرده چون» (نیز رک به: افشار، ۱۳۸۳: ص ۱۸۸) آمده است و تنها مصرع «از تو دو جهان پروتواز هر دو برون» در نسخ کهن الاقطاب القطبیه (تألیف: ۶۲۸-۶۲۹ ق) به نام خیام آمده است. (رک به: اهری، ۱۳۵۸: ص ۱۲۱ و نیز میرافضلی، ۱۳۸۲: ص ۳۲ و ۳۴)؛ هر چند به باور میرافضلی (همان، ص ۲۰۹) با توجه به مضمون شعر و رفتار شاعرانه‌ای که در این رباعی دیده می‌شود (جناس خرد / رد؛ گردون / دون) انتساب آن به خیام جای تأمل دارد. این رباعی با اختلافاتی به سنایی (۴۶۷-۵۲۹ ق) نیز منسوب است (رک به: سنایی، ۱۳۸۸: ص ۱۱۶۴) که در نفعات الانس (جامی، ۱۳۸۶: ص ۵۹۵) و رباعی نامه (بهشتی شیرازی، ۱۳۷۲: ص ۲۳۵) هم به نام اوست؛ اگرچه صاحب عرفات العاشقین آن را به صورت «ای با علمت خرد رد و گردون دون / از تو دو جهان پُرْو تواز هر دو فزون / دل‌ها همه آب گشت و جان‌ها همه خون / تا جست حقیقت از پس پرده برون» به نام شیخ یوسف همدانی (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ج ۷، ص ۴۷۲۸) آورده که نمی‌توان به این انتساب اعتماد کرد. (برای آگاهی بیشتر درباره این رباعی بنگرید به: رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۱۱ و میرافضلی، ۱۳۸۲: ص ۲۰۹)

[وله]

تا چند ز جان مستمند اندیشی تا کی ز جهان پرگزند اندیشی
آنچ از تو توان ستند همین کالبد است یک مزبله گومباش چند اندیشی

این رباعی سرگردان که در برگ‌های ۱۵-۱۶ پ جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس در شمار اشعار سید حسن غزنوی (م بین سال‌های ۵۵۵ تا ۵۵۷ ق) است، در دیوان او نیز آمده (رک به: غزنوی، ۱۳۶۲: ص ۳۴۵) و در نزهة المجالس (گردآوری حدود: ۶۲۳-۶۴۹ ق)، خلاصة الأشعار فی الرباعیات (۷۲۱ ق)، جنگ تقی کاشانی (مورخ سده ۱۱ ق، ۷)، عرفات العاشقین و ریاض العارفین (تألیف: ۱۲۶۰ ق) هم به نام سید حسن است؛ (رک به: شروانی، ۱۳۷۵: ص ۱۵۳؛ تبریزی، ۱۳۸۴: ص ۵۶؛

۵. دیوان حکیم ابوالمجد محدود بن آدم...، ص ۱۱۶۴ و نفعات الانس، ص ۵۹۵: خرد رد و؛ از سفینه کهن رباعیات (ص ۸۵) افزوده شد.

۶. از سفینه کهن رباعیات (ص ۸۵)، دیوان حکیم ابوالمجد محدود بن آدم... (ص ۱۱۶۴) و نفعات الانس (ص ۵۹۵) افزوده شد.

۷. سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس: و تواز دو جهان (!)؛ متن مطابق سفینه کهن رباعیات، ۸۵، دیوان حکیم ابوالمجد محدود بن آدم...، ۱۱۶۴ و نفعات الانس، ص ۵۹۵.

اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ج ۲، ص ۱۱۰ و هدایت، ۱۳۸۵: ص ۳۸۱) اگرچه در چاپ‌های مدرس رضوی و مصفاً از دیوان سنایی (۱۳۸۸: ص ۱۱۷۴ و همان، ۱۳۳۶: ص ۶۱۸) و رباعی نامه (بهشتی شیرازی، ۱۳۷۲: ص ۲۳۶) به نام سنایی هم آمده و در چاپ مدرس رضوی از دیوان انوری (م از ۵۴۰ تا ۵۹۷ ق) نیز دیده می‌شود. (رک به: انوری، ۱۳۴۰: ۱۰۳۶/۲) جالب آنکه رباعی حاضر در چاپ نفیسی از دیوان انوری نیامده است. این رباعی در کلیات شمس (مولوی، ۱۳۶۳: ج ۸، ص ۳۰۷) هم آمده و نفیسی (۱۳۶۳: ص ۱۷۸) آن را به نام بابا افضل کاشانی آورده و در حاشیه از انتساب آن به جلال‌الدین بلخی و سید حسن غزنوی یاد کرده است، اما آن را با ردیف «اندیشه» به جای «اندیشی» به ابوسعید ابوالخیر هم نسبت داده (رک به: همان، ۱۳۳۴: ص ۸۷) و در تعلیقات و حواشی خود از انتساب این رباعی به سنایی و سید حسن غزنوی و مولانا هم یاد کرده است. (همان، ص ۱۶۰) این رباعی در تاریخ‌نامه هرات سیفی هروی (۶۸۱- پس از ۷۲۱ ق) نیز با ردیف «اندیشه» آمده و به شیخ ابوسعید منسوب شده است (رک به: سیفی هروی، ۱۳۸۵: ص ۴۵۷) و در الاقطاب القطبیه بدون عنوان (رک به: اهری، ۱۳۵۸: ص ۲۰۹) و در سفینه کهن رباعیات به خیام نسبت یافته است (رک به: ۱۳۹۵: ص ۱۱۹ و نیز افشار، ۱۳۸۳: ص ۱۹۴) که به نظر نمی‌رسد انتساب اخیر درست باشد؛ زیرا رباعی حاضر حتی در طریخانه هم نیامده است. گفتنی است مصححان سفینه کهن رباعیات در حاشیه، علاوه بر منابع فوق از دیوان رباعیات اوحدالدین کرمانی (چاپ کانار، ۴۷۰ و مجموعه ایاصوفیا، ۱۸۹ و بیاض اسعد افندی، ۴۰۶) که این رباعی در آنها نیز آمده است یاد کرده‌اند. (رک به: همان. برای آگاهی بیشتر درباره این رباعی بنگرید به: شروانی، ۱۳۷۵: ص ۱۵۳)

لغیره

آن کاو به سلامت است و نانی^۱ دارد وز بهر نشست آشیانی دارد

نه خادم کس بود نه مخدوم کسی گوشاد بزی که خوش جهانی دارد

این رباعی سرگردان که در برگ ۲۲ پ این بیاض آمده، در مرزبان‌نامه (ترجمه و تهذیب بین سال‌های ۶۰۷-۶۲۲ ق) بدون ذکر نام گوینده (رک به: وراوینی، ۱۳۷۶: ص ۱۶۴) و در کشف الحقایق (تألیف: حدود ۶۸۰ ق) بدون عنوان (رک به: نسفی، ۱۳۹۱: ص ۲۸۵) و در مناهج الطالبین (۶۹۵-۷۲۸ ق) با عنوان «شعر» (رک به: اصفهانی، ۱۳۶۴: ص ۱۷۵) آمده و در نزهة المجالس (شروانی، ۱۳۷۵: ص ۱۵۰) و رباعی نامه (بهشتی شیرازی، ۱۳۷۲: ص ۹۵) به نام عزیزالدین طغرابی از رجال دستگاه سلجوقیان در سده ششم هجری (رک: شروانی، ۱۳۷۵: ص ۸۵) و در انیس الخلوه با عنوان «فیه» (رک به: ملطوی، ۱۳۹۰: ۳۷۰ پ) آمده، حال آنکه به خیام هم نسبت یافته است. (رک به: آذر

بیگدلی، ۱۳۳۷-۱۳۳۸: بخش دوم، ص ۶۸۵؛ بهشتی شیرازی، ۱۳۷۲: ص ۳۳۰؛ رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۴۱؛ روشن، ۱۳۷۶: ص ۶۰؛ شیرازی، ۱۳۱۳ق: ص ۴۵ و فروغی و غنی، ۱۳۷۲: ص ۹۰) رباعی حاضر در کلیات شمس (مولوی، ۱۳۶۳: ج ۸، ص ۸۶) هم آمده و در انیس الناس (۸۳۰ق) نیز با عنوان «رباعیه» ذکر شده (رک به: شجاع، ۱۳۵۰: ص ۷۲) و نفیسی (۱۳۶۳: ص ۱۳۱) آن را به نام بابا افضل آورده و در حاشیه از انتساب آن به خیام و جلال الدین بلخی و همتی بلخی نیز یاد کرده است. صاحب ریاض العارفین (هدایت، ۱۳۸۵: ص ۳۱۴) هم آن را به نام همتی بلخی آورده است. (برای آگاهی بیشتر درباره این رباعی بنگرید به: شروانی، ۱۳۷۵: ص ۱۵۰ و میرافضلی، ۱۳۸۲: صص ۱۶۲، ۱۷۴، ۱۷۹، ۱۸۵-۱۸۶، ۲۳۹)

لشمس الدین الساری

یک نان به دو روز اگر بود حاصل مرد وز کوزه بشکسته دمی آبی سرد
مأمون کم از خودی چرا باید بود یا خدمت چون خودی چرا باید کرد

این رباعی سرگردان که در برگ ۲۶ پ این سفینه آمده، در شمار رباعیات خیام نیز ذکر شده؛ (رک به: آذریبگدلی، ۱۳۳۷-۱۳۳۸: بخش دوم، ص ۶۷۷؛ برتلس، ۱۳۶۲: ص ۸۳؛ بهشتی شیرازی، ۱۳۷۲: ص ۳۳۳؛ رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۱۲۲؛ فروغی و غنی، ۱۳۷۲: ص ۹۵؛ هدایت، ۱۳۳۹: ج ۱، ص ۷۳۱ و همان، ۱۳۸۵: ص ۳۹۵) اگرچه در مونس الاحرار جاجرمی (۱۳۵۰: ج ۲، ص ۱۲۰۹) با عنوان «لغیره» آمده (نیز رک به: میرافضلی، ۱۳۸۲: ص ۸۷) و در عرفات العاشقین به «شمس الدین نیازی» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ج ۴، ص ۲۰۳۹) نسبت یافته است. همچنین این رباعی در مجموعه نظم و نثر (۷۵۰ق) با عنوان «رباعیه» آمده (رک به: میرافضلی، ۱۳۸۲: ص ۱۰۷) و میرافضلی به انتساب آن به شیخ احمد جام (۴۴۱-۵۳۶ق) و بابا افضل کاشانی هم اشاره کرده است. (رک: همان، ص ۲۲۴) گفتنی است در برگ ۲۹ پ سفینه ۶۵۱ کتابخانه مجلس سنا هم اشعاری از سخنوری با نام «شرف الدین ساری» آمده و در نزهة المجالس (شروانی، ۱۳۷۵: ص ۳۶۹) هم یک رباعی از سخنوری با نام «شرف ساوی» نقل شده است. بنابراین شاید بتوان گفت «ساری» در جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس و سفینه ۶۵۱ کتابخانه مجلس سنا تحریف «ساوی» باشد که در سده های متأخر انجام شده است.

لواحد

دارم ز جفای فلک آینه گون وز گردش این سپهر خس پرور دون
از دیده رخی همچو پیاله همه اشک در سینه دلی همچو صراحی همه خون

این رباعی که در برگ ۸۷ راین جُنگ آمده، در شمار سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر (رک به: نفسی، ۱۳۳۴: ص ۷۹) هم ذکر شده و نفسی در مقدمه کتاب خود از انتساب آن به خیام یاد کرده و بر آن است که انتساب این رباعی و پنجاه و چهار رباعی دیگر که در کتاب او به خیام هم نسبت یافته، قطعی نیست. (همان، ص ۵۴) این رباعی در مونس الاحرار نیز با عنوان «فی المعنی» (جاجرمی، ۱۳۵۰: ج ۲، ص ۱۱۴۷) و در طریخانه هم با اختلافاتی آمده است؛ رک به: رشیدی تبریزی، ۱۳۶۷: ص ۹۱)، اگرچه در عرفات العاشقین به «فخر المله و الدنيا و الدین امام محمد رازی» (اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹: ج ۵، ص ۳۰۷۹) نسبت یافته است.

۵. نتیجه

از میان سه سفینه مورد نظر در این مقاله، تنها در بیاض دوم، یعنی جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش چهار رباعی به صراحت به نام خیام آمده و رباعیات خیام یا خیامانه در سفینه یحیی توفیق و جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس به سه صورت، یعنی بدون ذکر نام خیام یا به نام دیگران و یا با عناوینی همچون «رباعی»، «لواحد» یا «لغیره» نقل شده است.

این سه سفینه روایتگر سه دوره تاریخی هستند که در دو زمان، یعنی تدوین سفینه یحیی توفیق در قرن هشتم (۷۵۴ق) و گردآوری جُنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس در سده دهم هجری نامی از خیام برده نشده و تنها در جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش رباعیاتی با ذکر نام خیام آمده است. این دستاورد خود یکی از فواید مهم برای پژوهشگران حوزه تاریخ ادبیات است که از رهگذر آن می توان به نگاه سه جُنگ پرداز به رباعیات خیام در سه دوره تاریخی پی برد.

همچنین شماری از رباعیات که به نام خیام آمده یا رباعیات خیامانه در هر سه بیاض بررسی شده است. از رهگذر این نوشتار می توان دریافت که تنها تدوینگر جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش رباعیاتی با نام خیام آورده است. این موضوع شاید با مکان های تدوین این سه سفینه مرتبط باشد که با تأسف از آن اطلاعی نداریم.

سنجش این سه سفینه با یکدیگر این موضوع را نیز روشن می کند که به استثنای یک رباعی از خیام (بدون اشاره به نام او) در سفینه یحیی توفیق و چهار رباعی با ذکر نام خیام و نیز یک رباعی بدون اشاره به نام او در جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش و همچنین دو رباعی از خیام بدون اشاره به نام او در سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس، دیگر رباعیات در سفینه یحیی توفیق، جُنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش و سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس در شمار رباعیات سرگردان هستند. آگاهی از گویندگان رباعیات خیامانه نیز به عنوان دستاورد مهم این پژوهش با مبحث رباعیات سرگردان پیوند می یابد که گاه در دیگر منابع، این رباعیات با عناوینی همچون «رباعی»، «لواحد» یا «لغیره» نقل شده اند.

همچنین می توان گفت اگرچه مدون جنگ ۵۳۴ کتابخانه مجلس دو رباعی از خیام را با عناوین ناشناس آورده، از رهگذر انتساب این رباعیات به دیگر سخنوران می توان پی برد که در سده دهم هجری جنگ پردازانی به درستی برخی از رباعیات منسوب به خیام را از این شاعر نمی دانسته اند و پردازنده این جنگ نیز گویا به همین سبب هیچ یک از رباعیات سفینه خود را به نام خیام نیاورده است. در پایان، نتایج بررسی این سه جنگ را می توان در قالب جدول زیر نشان داد:

رباعیاتی که به احتمال بسیار از خیام است، اما با عناوین ناشناس آمده	رباعیات خیامانه که در دیگر منابع به خیام هم منسوب است	رباعیات خیام با ذکر نام وی	مجموع رباعیات (بدون کسر تکرار در دو سفینه پیشین)	
۱	۲	۰	۳	سفینه یحیی توفیق (مورخ ۷۵۴ ق)
۱	۱۳	۴	۱۸	جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج بخش (مورخ اواخر سده هشتم هجری)
۲	۸	۰	۱۰	سفینه ۵۳۴ کتابخانه مجلس (مورخ قرن دهم هجری)

کتابنامه

- آذر بیگدلی، لطفعلی بیگ؛ آتشکده، بخش دوم؛ با تصحیح و تحشیه و تعلیق حسن سادات ناصری؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۳۷-۱۳۳۸.
- آرزو، سراج الدین علی خان؛ تذکره مجمع الثنائس؛ ج ۱؛ به کوشش دکتر زینب النساء علی خان (سلطان علی)؛ اسلام آباد - پاکستان؛ مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان، ۱۳۸۳.
- آملی، مولانا اولیاء الله؛ تاریخ رویان؛ به تصحیح و تحشیه دکتر منوچهر ستوده؛ تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۸.
- اصفهان، نجم الدین محمود بن سعد الله؛ مناهج الطالبین و مسالک الصادقین؛ به اهتمام نجیب مایل هروی؛ با همکاری سید عارف نوشاهی؛ تهران: مولى، ۱۳۶۴.
- افشار، ایرج؛ مجموعه کمینه؛ مقاله هایی در نسخه شناسی و کتاب شناسی؛ تهران: فرهنگ ایران زمین، ۱۳۵۴.
- ؛ «چهل و چهار رباعی منسوب به خیام در جنگی از نیمه اول قرن هشتم»؛ آینه میراث؛ دوره جدید، سال دوم، شماره سوم، (پیاپی ۲۶)، ۱۳۸۳، ۱۸۷-۱۹۶.
- ؛ سفینه و بیاض و جنگ؛ گردآوری میلاد عظیمی؛ تهران: سخن، ۱۳۹۰.
- افشین وفایی، محمد؛ «نگاه تازه ای به زندگی عمادی غزنوی (به همراه معرفی منابع نویافته از اشعار او)»؛ ادب فارسی، سال ۴، شماره ۱، شماره پیاپی ۱۳، ۱۳۹۳، ۹۳-۱۱۲.
- انوری، اوحد الدین علی بن محمد بن اسحاق؛ دیوان انوری؛ به اهتمام محمد تقی مدرس رضوی؛ ج ۲، تهران: بنگاه

ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۰.

_____ : دیوان انوری؛ به کوشش سعید نفیسی؛ تهران: سگه. پیروز، ۱۳۶۴.

اوحدی بلبانی، تقی‌الدین محمد بن محمد؛ عرفات العاشقین و عرصات العارفین؛ ج ۸؛ تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کاری،
آمنه فخر احمد؛ تهران: میراث مکتوب و کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.
اهری، عبدالقادر؛ الاقطاب القطبیه أو البلغة فی الحکمه؛ با مقدمه و تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه؛ تهران: انجمن فلسفه
ایران، ۱۳۵۸.

برتلس، یوگنی؛ رباعیات عمر خیام؛ بی‌جا: گام، ۱۳۶۲.

بهشتی شیرازی، سید احمد؛ رباعی‌نامه (گزیده رباعیات از رودکی سمرقندی تا امروز) به انضمام شرح رباعیات؛ تهران:
روزنه، ۱۳۷۲.

تبریزی، ابوالمجد محمد بن مسعود؛ «خلاصة الأشعار فی الرباعیات»؛ تصحیح سید محمد عمادی حائری؛ در: گنجینه
پهراستان (مجموعه ۱۱ رساله در ادبیات فارسی / شعر)؛ به کوشش بهروز ایمانی؛ تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس
شورای اسلامی، ۱۳۸۴، ۲۷-۱۶۹.

جاجرمی، محمد بن بدر؛ مونس الاحرار فی دقائق الأشعار؛ ج ۲؛ به اهتمام میر صالح طبیبی؛ با مقدمه علامه محمد
قزوینی؛ تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۰.

جامی، نورالدین عبدالرحمان؛ نفحات الانس من حضرات القدس؛ مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمود عابدی؛ تهران:
سخن، ۱۳۸۶.

جنگ اسکندر میرزا تیموری؛ لندن: موزه بریتانیا، شماره ۲۷۲۶۱. Add. [نسخه خطی]؛ به خط محمد حلوی و ناصر
الکاتب؛ میکروفیلم شماره ۲۴ و عکس ۶۸۰۲/۲ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تاریخ کتابت ۸۱۳-۸۱۴ ق.
جنگ اشعار؛ تهران: کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، شماره ۵۳ - د [نسخه خطی]، میکروفیلم شماره ۲۱۹۷
کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران، تاریخ کتابت سده ۱۱-۱۲ ق.

جنگ گنج‌بخش؛ اسلام‌آباد: کتابخانه گنج‌بخش، شماره ۱۴۴۵۶ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: سده ۸ ق.

خاتمی، محمد صادق؛ «تصحیح جنگ شماره ۵۳۴ کتابخانه مجلس شورای اسلامی»؛ پایان‌نامه کارشناسی ارشد،
دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شیراز، ۱۳۹۲.

_____ و ساکت، سلمان؛ «ابیات فهلوی بُندار رازی در جنگ ۱۴۴۵۶ کتابخانه گنج‌بخش»؛ آینه میراث؛ دوره جدید، سال
شانزدهم، شماره اول، (پیاپی ۶۲)، ۱۳۹۷، ۷۷-۹۲.

خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین الحسینی؛ تاریخ حبیب‌التیر فی اخبار افراد بشر؛ ج ۳؛ با مقدمه جلال‌الدین
همایی؛ زیر نظر دکتر محمد دبیرسیاقی، تهران: کتابخانه خیام، ۱۳۳۳.

خیام‌پور، ع؛ فرهنگ سخنوران؛ ج ۱، تهران: طلایه، ۱۳۶۸.

دانشفر، حسن؛ درباره رباعیات عمر خیام؛ با مقدمه‌ای از استاد مجتبی مینوی؛ تهران: اسکندری، ۱۳۵۴.

رازی، امین احمد؛ تذکره هفت‌اقلیم؛ ج ۲؛ تصحیح، تعلیقات و حواشی سید محمد رضا طاهری «حسرت»؛ تهران:
سروش، ۱۳۷۸.

رشیدی تبریزی، یار احمد بن حسین؛ طربخانه رباعیات حکیم خیام نیشابوری؛ با تصحیح و مقدمه و اضافات و
تعلیقات استاد جلال‌الدین همایی؛ تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۲.

روشن، محمد؛ ترانه‌های خیام؛ تهران: صدای معاصر، ۱۳۷۶.

سعدالدین الهی / آلهی؛ سفینه؛ استانبول: کتابخانه سلیمانیه (مجموعه مدرسه یحیی توفیق)، شماره ۴۴۹ [نسخه
خطی]، تاریخ کتابت: ۷۵۴ ق.

سفینه؛ تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۵۳۴ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: سده ۱۰ ق.

- سفینه؛ تهران: کتابخانه مجلس سنا، شماره ۶۵۱ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: سده ۱۲ق.
- سفینه کهن ربایعات؛ تصحیح و تحقیق ارحام مرادی، محمد افشین وفايي؛ تهران: سخن، ۱۳۹۵.
- سنایی، محمود بن آدم؛ دیوان حکیم ابوالمجد محدود بن آدم سنایی غزنوی؛ به سعی و اهتمام مدرس رضوی؛ تهران: سنایی، ۱۳۸۸.
- _____؛ دیوان حکیم سنایی؛ به کوشش مظاهر مصفا؛ تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر، ۱۳۳۶.
- شجاع؛ انیس التماس؛ به کوشش ایرج افشار؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰.
- شروانی، جمال خلیل؛ نزهة المجالس؛ تصحیح و تحقیق دکتر محمدامین ریاحی؛ تهران: علمی، ۱۳۷۵.
- شمس حاجی، محمد؛ سفینه شمس حاجی؛ مقدمه، تصحیح و تحقیق میلاد عظیمی؛ تهران: سخن، ۱۳۹۰.
- شیرازی، میرزاحمد؛ ربایعات حکیم عمر خیام [چاپ سنگی]؛ حسب الخواش آقا غلامحسین تاجر کتابفروش خونساری، میرزاحمد تاجر کتابفروش خونساری؛ به خط حقیر الکتاب محمد مهدی گلپایگانی؛ بی جا: بی نا، ۱۳۱۳ق.
- صفا، ذبیح الله؛ تاریخ ادبیات در ایران؛ ج ۳ (بخش ۲)، تهران: کتابفروشی ابن سینا، ۱۳۶۹.
- عطار، محمد بن ابراهیم؛ مختارنامه؛ مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی؛ تهران: سخن، ۱۳۸۶.
- عظیمی، میلاد؛ «مقدمه»؛ رک به: شمس حاجی، تهران: سخن، ۱۳۹۰.
- غزنوی، سیدحسن؛ دیوان سیدحسن غزنوی ملقب به اشرف؛ به تصحیح و مقدمه استاد سیدمحمدتقی مدرس رضوی؛ تهران: اساطیر، ۱۳۶۲.
- فروغی، محمدعلی و غنی، قاسم؛ ربایعات حکیم خیام نیشابوری؛ به خط علی منصوری حقیقی؛ تهران: عارف، ۱۳۷۲.
- کاشانی، میر تقی الدین؛ جنگ؛ قم: مرکز احیاء میراث اسلامی، شماره ۱۰۶۶ [نسخه خطی]، تاریخ کتابت: سده ۱۱ق.
- الملطوی، مسافر بن ناصر؛ انیس الخلوه و جلیس الشلوه (در حدود سال ۸۰۰ق)؛ نسخه برگردان دست نویس شماره ۱۶۷۰ کتابخانه ایاصوفیا (استانبول)، به کوشش محمد افشین وفايي، ارحام مرادی؛ تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۳۹۰.
- مولوی، جلال الدین محمد؛ کلیات شمس یا دیوان کبیر؛ جزو هشتم؛ با تصحیحات و حواشی بدیع الزمان فروزانفر؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۳.
- میرافضلی، سیدعلی؛ «ربایعات اصیل خیام کدام است؟»؛ نشر دانش، شماره ۸۹، ۴-۱۶، ۱۳۷۴.
- _____؛ ربایعات خیام در منابع کهن؛ تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۲.
- _____؛ «ربایعات مجد همگر به خط نوه او»؛ نامه بهارستان، سال هشتم و نهم، دفتر ۱۳-۱۴، ۸۷-۱۳۸۶، ۳۳۷-۳۴۶.
- _____؛ «اشعار رفیع الدین عبدالعزیز نئبانی» در: متون ایرانی؛ مجموعه رساله های فارسی و عربی از دانشوران ایرانی (از آغاز دوره اسلامی تا پایان عصر تیموری)، دفتر سوم (با تأکید بر دیوان ها و اشعار فارسی)؛ به کوشش جواد بشری؛ تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ۱۹-۳۹، ۱۳۹۱.
- _____؛ «ربایعات خیام در شش جنگ کهن فارسی» در: گذشته و آینده فرهنگ و ادب ایران؛ به کوشش محمدحسین حاتمی، کریم اصفهانیان، دکتر میلاد عظیمی، نگار ولایی، گنجینه شماره ۴۳؛ تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ۱۸۵-۲۱۵، ۱۳۹۳.
- _____؛ در چهار خطی رباعی فارسی؛ به روایت: سیدعلی میرافضلی [صفحه شخصی]؛ دسترسی ۲۸ بهمن ۱۳۹۷، در نشانی: <<https://telegram.me/Xatt4>>
- _____؛ کتاب چهارخطی: کندوکاوی در تاریخ رباعی فارسی؛ تهران: سخن، ۱۳۹۷.
- نسفی، عزیزالدین بن محمد؛ کشف الحقایق، شرح احوال، تحلیل آثار؛ تصحیح و تعلیق سیدعلی اصغر میرباقری فرد؛ تهران: سخن و قطب علمی تحقیق در متون حکمی و عرفانی، ۱۳۹۱.

نظامی، احمد بن عمر؛ مجمع التوادر معروف به چهارمقاله؛ به تصحیح محمد قزوینی؛ به ضمیمه تعلیقات چهارمقاله به کوشش دکتر محمد معین؛ تهران: زوار، ۱۳۸۸.

نظامی، الیاس بن یوسف؛ گنجینه؛ تصحیح و حواشی حسن وحید دستگردی؛ به کوشش دکتر سعید حمیدیان؛ تهران: قطره، ۱۳۸۵.

نفیسی، سعید؛ رباعیات بابا افضل کاشانی؛ به ضمیمه مختصری در احوال و آثار وی؛ تهران: پخش و انتشارات فارابی، ۱۳۶۳.

_____؛ سخنان منظوم ابوسعید ابوالخیر؛ با تصحیح و مقدمه و حواشی و تعلیقات سعید نفیسی؛ تهران: کتابخانه شمس، ۱۳۳۴.

واله داغستانی، علیقلی خان؛ تذکره ریاض الشعراء؛ ج ۱؛ تصحیح، مقدمه و فهرست‌ها از ابوالقاسم رادفر، گیتا اشیدری؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۱.

وراوینی، سعدالدین؛ مرزبان‌نامه؛ با مقابله و تصحیح و تحشیه محمد روشن؛ تهران: اساطیر، ۱۳۷۶.

هدایت، رضاقلی بن محمد هادی؛ تذکره ریاض العارفین؛ مقدمه، تصحیح و تعلیقات ابوالقاسم رادفر و گیتا اشیدری؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۵.

_____؛ مجمع الفصحاء؛ ج ۱ (بخش اول)؛ به کوشش مظاهر مصفا؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۳۹.

هدایت، صادق؛ ترانه‌های خیام؛ تهران: مؤسسه مطبوعاتی امیرکبیر، ۱۳۳۴.

سیفی هروی، سیف بن محمد؛ تاریخ‌نامه هرات؛ به تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد؛ تهران: اساطیر، ۱۳۸۵.

همگر، مجد؛ دیوان مجد همگر؛ به تصحیح و تحقیق احمد کرمی؛ تهران: «ما»، ۱۳۷۵.